

УДК 925.532 «18»

Олена Бачинська

**ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ СПЕЦІАЛЬНОЇ
ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ГРУПИ
“МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ”
(НА МАТЕРІАЛАХ “ЧЕРНИГОВСКИХ
ЕПАРХИАЛЬНЫХ ИЗВЕСТИЙ” ТА “ПОЛТАВСКИХ
ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ”)**

В статье рассматривается вопрос об информативных возможностях исследования социальной и бытовой истории, экономики, воспитания и образования группы “малороссийских казаков” в XIX ст., изучения их особенностей в сравнении с другими категориями населения Левобережной Украины по материалам “Черниговских епархиальных известий” и “Полтавских епархиальных ведомостей”.

На початку XIX ст. на українських лівобережних землях існувала одна з груп населення, яка в документах йменувалась як “малоросійське козацтво”. В лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні повинностей з державними селянами. У Малоросійському генерал-губернаторстві на 1813 р. проживало 460905 “малоросійських козаків”, що становило в Полтавській губернії – 83 %, в Чернігівській – 71 % від загальної чисельності державних селян цих губерній¹. У 1862 р. вони становили 33 % від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській – відповідно 46 % і 88 %². Козаки проживали як в селях разом з державними і поміщицькими селянами, так і окремо, однак мешканці різних сіл - населених пунктів могли бути парафіянами однієї церкви. Священники парафій достатньо чітко розрізняли представників різних соціальних груп, тому залишили свідчення про особливості кожної з них. Виданнями, де зафіксовано таку інформацію є “Черниговские епархиальные известия” та “Полтавские епархиальные ведомости”. Вони видавалися єпархіями з початку 60-х рр. XIX ст. та поділялись на дві частини – офіційну та неофіційну (в “Черниговских епархиальных известиях” неофіційна частина під

назвою “Прибавление к Черниговским епархиальным известиям” видавалась окремо). В першій подавались офіційні документи, повідомлялось про призначення, переміщення, нагородження тощо в межах кожної парафії. В другій – публікували статті богословського, релігієзнавчого змісту, інформацію з історії різних церков, монастирів і семінарій епархії. В неофіційній частині також за визначеною формою священники мали розміщувати історико-статистичні описи церкви та сіл, де вони служили. Слід зауважити: неофіційна частина “Полтавских епархиальных ведомостей” значно інформативніша, ніж “Черниговских епархиальных известий”, що пов’язано, перш за все, з діяльністю керівника Чернігівської епархії Філарета Гумилевського, який видав частину зібраних для “Известий” матеріалів окремим виданням – “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” (в 7 частинах)³.

Важливість наведеної інформації полягає не лише в її змістовності, але й в тому, що її не можливо отримати з інших документальних джерел, і вона має безпосередньо як краєзнавче, так і загально історичне та етнографічне значення. Отримані з “Ведомостей” та “Известий” дані можна поділити на кілька блоків.

Перший блок надає відомості про кількість серед парафіян козаків та їх безпосередню діяльність на “благо” парафії, зокрема про участь в парафіяльних кураторствах (“попечительствах”). В деяких селах козаки очолювали їх, в деяких – лише входили до їх складу. Так, головами таких кураторств (“попечительств”) стали: у 1874 р. козак Матвієнко Різдвяно-Богородицької церкви с. Свідовця Козелецького повіту⁴; у 1875 р. козак Євстафій (Остап) Бородай Георгіївської церкви Полтавського повіту⁵, у 1896 р. козак Стефан Філь Покровської церкви м. Зенькова Полтавської губернії⁶; у 1887 р. козак Євфимій (Юхим) Мурашко Христо-Різдвяної церкви с. Шептак Новгород-Сіверського повіту; козак Лука Овдієнко Петропавлівської церкви с. Святого Остерського повіту, козак Авраам Білоус Преображенської церкви с. Куркович Стародубського повіту⁷, у 1890 р. козак Яків Федченко Антонієво-Федосіївської церкви с. Рівчанка Ніжинського повіту Чернігівської губернії⁸, у 1896 р. козак Варнава Клименко Петропавлівської церкви с. Мала Павлівка Прилуцького повіту Полтавської губернії⁹

та ін. Церковними старостами були у 1861 р. козаки Стефан Ярош Покровської церкви с. Вирівки Конотопського повіту та Антон Дерев'яно Покровської церкви м. Мглин Чернігівської губернії¹⁰ та ін. Багато хто з них отримав похвальні листи за свою діяльність на цих посадах¹¹. У православному місіонерському товаристві Полтавського відділення дійсними членами були козаки Олександр Крайник, Федір Самченко, Іван Кривич, Андрій Могила, Тимофій Тупиця, Петро Мельник та ін.¹²

Крім цього, козаки, як й інші категорії, жертвували на церковні потреби кошти, купували або виробляли власноруч необхідні речі для церкви. Так, козак Андрій Городницький з хут. Говтви Полтавського повіту пожертвував одну тисячу крб. на будівництво церкви¹³. Козак Пантелеймон Федорина с. Федорівка Зеньковецького повіту купив для церкви два дзвона¹⁴. Козачка Меланія Зимивцева подарувала землю для будівництва храму в с. Великі Кобелячки Кобеляцького повіту Полтавської губернії¹⁵. В с. Жернокльонівка молодіжне товариство козаків з бажаних вступити до його складу брали внесок 1 крб. 30 коп. і купували на зібрані гроші необхідні для церкви речі. Подібні свідчення є і в інших повітах Полтавської та Чернігівської губерній¹⁶.

Другий блок інформує про активне залучення козаків до процесу розповсюдження грамотності, відкриття шкіл грамоти. Так, у 1876 р. козак Андрій Дріжда купив на власний кошт дім для відкриття сільського народного училища, сплатив за опалення та платню вчителям. Училище було назване на його честь – Андріївським. Козаки с. Харківець Гадяцького повіту вирішили відкрити церковнопарафіяльну школу через те, що “впевнилися в необхідності грамотності”¹⁷. Козак Іов Черевко надав свій будинок для відкриття школи грамоти в хут. Худоліївка Хорольського повіту Полтавської губернії, де навчалось 19 хлопчиків¹⁸. Козак Афанасій (Опанас) Півень пожертвував 15 крб. на придбання шкільного обладнання в с. Козло-Ольшанка Полтавського повіту¹⁹. Деякі козаки за необхідності самі викладали в школах. Зокрема, козак Павло Яценко спочатку сам закінчив школу в с. Милорадівка Полтавського повіту, а потім залишився там викладачем²⁰. Обов'язки вчителів у школах грамоти брали на себе козацькі діти, які закінчили курси церковнопарафіяльних шкіл – Павло Пипко в хуторі Цикалівка, Сава Безпалько у хуторі Мостовому

Хорольського повіту²¹, Гнат Павленко у містечку Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії²².

Третій блок інформації пов'язаний із попереднім і стосується освітніх процесів серед лівобережного козацтва. Так, в звіті про стан Чернігівського духовного училища у 1870–1871 н. р. читаємо: “російська мова, сама по собі достатньо складна для ґрунтовного вивчення”, однак вивчення її ще більше ускладнюється для “учнів-малоросів, які звикли з дитинства вживати малоруську мову, а також тим, що діти часто вступають до училища з батьківського дому без будь-якої підготовки з російської мови”²³. За свідченням священника П. Соломахи, в с. Оболоння Кролівецького повіту Чернігівського повіту 1901 р. населення, яке складалось з колишніх кріпаків і на третину з козаків, розмовляло “спотвореною мовою, що являла мішанину малоросійського з польським та слов’янським”²⁴.

Четвертий блок містить етнографічні відомості про “малоросійських козаків”, про їхні одяг, кухню, побут, що зберігались і трансформувались протягом ХІХ ст. Серед таких відзначимо найбільш важливі та цікаві. Проживаючи разом з селянами, козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священник с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: “Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, через силу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде назустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. У багатьох випадках виявляє, навіть, деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.”²⁵ Зберігалась різниця й у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник с. Середняків Гадяцького повіту Полтавської губернії Євтимій Єфремов писав, що парафіяни “просто говорять: “ми мужики” – це колишні кріпаки, “ми козаки” – це колишні реєстрові козаки”²⁶. Про це свідчить й священник містечка Переволочна Кобеляцького повіту Полтавської губернії Микола Пірський, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в “услужение”

наймались нечасто через “властиву обивателям містечка козацької гордості, яка не дозволяє їм йти у батраки”²⁷.

Достатньо значною за обсягом є інформація про одягу, зачіски козацтва. Характерними є свідчення згаданого вище священника с. Оболоння, який, зокрема, записав у 1901 р., що в “одяжі жителів стало проглядатися в останній час франтівство, міські моди починають епідемічно впливати на молоде покоління”, а “очевидне франтівство та пристрась до убрання ховають собою справжнє матеріальне становище нашого жителя – його бідноту. Веселий за виглядом, охайний та задоволений, він завжди бідує”²⁸. Майже теж саме писав і священник с. Дептовки Конотопського повіту Чернігівської губернії Леонід Максимович у 1896 р.: “На сьогодні у вигляді та одяжі чоловіків, хоча і збереглося чимало попередніх особливостей, характерних для малороса ..., але в усьому вже помітна якась суміш наслідувати міським жителям. Тепер бачиш чоловіка, то і з зачіскою волос в кружок, то з поділом по середині голови (голів вже не голять, як 30 років тому), то в колишніх простих брилях, то у міських картузах, то в гарних пояркових шляпах...”²⁹. Інформація про такі факти наявна й в інших статтях³⁰.

Збереглося чимало свідчень і про народні вірування. Різні повір’я, на думку священників, зберігають, як правило, жінки. Так, святкували Коляду, Івана Купала тощо, довіряли шептунам та ворожкам³¹, відомі вірування у відьом і мавок. Перші – відьми, за свідченням священника вже згаданого с. Оболоння, “неморальні жінки похилого віку, які вміють обертатися на кішок, собак, займаються доінням чужих корів опівночі”, а другі, тобто мавки, “це душі немовлят, які померли нехрещеними”³². Вірування у цих персонажів підтверджують й священники інших сіл. Крім зазначеного, залишались повір’я в те, що не “можна шити на собі одягу, щоб не зашити свого розуму. На заході сонця жінки не виносили сміття з хати, щоб господарство не занепало”, негарними прикметами вважались “перехід дороги людині чорною кішкою, іншої людини з порожніми відрами”, а також народні звичаї на гарний вражай при засівах та інших польових роботах тощо³³.

Достатньо широко представлена інформація про обряди хрещення, весілля, поховань, під час яких поряд з церковними вимогами жителі дотримувались і народних традицій³⁴. Описи так

званих “досвіток” або вечорниць також дають чимало важливої інформації для дослідників³⁵.

П'ятий блок пов'язаний з характеристикою господарства козаків. У більшості випадків на сторінках статей головним заняттям козаків визначається землеробство. Однак через певні обставини воно не спроможне було прогодувати родину, і вони шукали інші джерела заробітку та годування родини, зокрема, у так званому “відхідному промислі”, ремеслах та візництві³⁶.

Серед подібних свідчень, які давали священники найбільш повні наступні, записані у 1901 р.: “Відхідний промисел” полягав у тому, що групи людей “відправляються до Одеси, Кишинєва для виготовлення цегли; деякі йдуть до степових губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), де випасають худобу й обробляють землю; багато хто проживає там цілі десятиріччя, забувають про родину та звикають до нового місця, заводять нову оселю та назавжди залишаються там жити. Останнім часом, там, на півдні, з'явилися вигідні заробітки на кам'яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі, міцні молоді сили віком від 18 до 30 років, там вони заробляють значні кошти (25–30 крб. на місяць)”, однак, повертаючись, за спостереженням священника, “ті, хто провів кілька років на шахтах стають лінивими та неспроможними до землеробської праці, слабкими здоров'ям, блідими, кволими і зі схильністю до сухот, та надають не допомогу батькам, а лише один клопіт”³⁷.

Таким чином, інформативні можливості зазначених видань пов'язані із вивченням соціальних трансформацій серед “малоросійського козацтва”, які відбувалися протягом ХІХ ст., дозволяють виявити етнографічні особливості цієї соціальної групи, є цінним і важливим джерелом для краєзнавства Лівобережної України.

1. *Лазанская Т.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С. 12.
2. *Памятная книжка Черниговской губернии на 1861 г.* – Чернигов, 1862. – С. 80–81; *Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г.* – Полтава, 1865. – С. 125–126.
3. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии (составленное пр. Филаретом Гумилевским).* – 1873–1874. – Ч. 1–7.

4. Черниговские епархиальные известия. – 1874. – № 2. – С. 402–407.
5. Полтавские епархиальные ведомости. – 1875. – № 10. – С. 206.
6. Там само. – 1896. – № 35–36. – Ч. офиц. – С. 1045.
7. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1887. – № 10. – С. 402–407.
8. Там само. – 1890. – С. 76.
9. Черниговские епархиальные известия. – 1874. – № 6. – С. 108.
10. Там само. – 1861. – № 24. – С. 335; 1874. – № 6. – С. 54.
11. Полтавские епархиальные ведомости. – 1875. – № 1. – Ч. офиц. – С. 10; № 4. – Ч. офиц. – С. 86; № 10. – Ч. офиц. – С. 206; 1876. – № 1. – Ч. офиц. – С. 20; Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 8. – С. 89.
12. Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 24. – Ч. офиц. – С. 789–797; 1900. – № 22. – Ч. офиц. – С. 505.
13. Там само. – 1890. – № 23. – Ч. неофиц. – С. 845–848.
14. Там само. – 1893. – № 5. – Ч. неофиц. – С. 133–138.
15. Там само. – 1896. – № 14. – Ч. неофиц. – С. 431–437.
16. Там само. – 1900. – № 22. – Ч. офиц. – С. 507–512; 1901. – 23–24. – Ч. офиц. – С. 1001; 1902. – № 31. – Ч. неофиц. – С. 1307–1320; 1908. – № 19. – Ч. офиц. – С. 345; 1912. – № 1. – Ч. офиц. – С. 12; 1913. – № 1. – Ч. офиц. – С. 15–20; 1914. – № 1. – Ч. офиц. – С. 7; № 2. – Ч. офиц. – С. 142–143; Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 5. – С. 54; № 8. – С. 92 тощо.
17. Полтавские епархиальные ведомости. – 1876. – № 2. – Ч. офиц. – С. 44.
18. Там само. – 1896. – № 1. – Ч. офиц. – С. 21–22.
19. Там само. – 1890. – № 1. – Ч. офиц. – С. 16.
20. Там само. – № 4. – Ч. офиц. – С. 145.
21. Там само. – 1896. – № 1. – Ч. офиц. – С. 23.
22. Там само. – № 3. – Ч. офиц. – С. 92.
23. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1873. – № 15. – С. 248.
24. Там само. – 1901. – № 10. – С. 341.
25. Там само. – 1875. – № 2. – С. 64–65.
26. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – № 25. – Ч. неофиц. – С. 926.
27. Там само. – 1893. – № 14. – Ч. неофиц. – С. 548.
28. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 10. – С. 560.
29. Там само. – 1896. – № 17. – С. 341.
30. Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 8. – Ч. неофиц. – С. 302; № 13. – Ч. неофиц. – С. 486.
31. Там само. – 1890. – № 23. – Ч. неофиц. – С. 603; 1897. – № 1. – Ч. неофиц. – С. 21–22.
32. Там само. – 1905. – № 28. – Ч. офиц. – С. 1072.
33. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 11. – С. 399, 401.
34. Там само. – С. 402.
35. Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 7. – Ч. неофиц. – С. 263;

-
- Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1896. – № 22. – С. 761–766.
36. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 10. – С. 344; Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 14. – Ч. неофиц. – С. 547–548; № 16. – Ч. неофиц. – С. 627; 1896. – № 14. – Ч. неофиц. – С. 431–437; 1897. – № 1. – Ч. неофиц. – С. 17–18; № 3. – Ч. неофиц. – С. 132–134; 1899. – № 26. – Ч. неофиц. – С. 1018.
37. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 10. – С. 344.

Olena Bachins'ka

**THE CLERICAL EDITIONS ABOUT “MALOROSIAN COSACKS”
(BASED ON CHERNIGIV’S AND POLTAVA’S “EPARHIALNYE
VEDOMOSTI”)**

This article at the first time in historiography recognized information possibilities of Chernigiv’s and Poltava’s “eparhialnye vedomosti” in the theme of history, ethnography of the social group named “malorosian cosacks” in XIX century.